

TARTALOM

Előszó: Ferenc József magyar nézőpontból (FODOR PÁL – FÓNAGY ZOLTÁN)	7
FÓNAGY ZOLTÁN: Ferenc József és a kortárs magyar közvélemény	13
A közvélemény mint vitatható történelmi fogalom	13
A közvélemény-képződés „technikai feltételei”	17
A megelőlegezett népszerűség	21
„Kivetkőzve az ifjúi kebel romlatlanságából”	22
Fényes külszín, csekély belbecs – az 1850-es évek	26
A személyes benyomások	29
Imázsteremtés a kiegyezés után	32
Alattvalóképzés az iskolában	35
„Ferenc Jóska” a folklórban	42
HERMANN RÓBERT: Ferenc József és a megtorlás	49
A részleges amnesztia terve	54
Az orosz dilemma	62
Amnesztia helyett megtorlás – az 1849. augusztus 20-i minisztertanács	65
Nincs kegyelem – az 1849. augusztus 27-i és 31-i minisztertanácsok és I. Ferenc József augusztus 29-i utasítása Haynauhoz	72
DEÁK ÁGNES: Ferenc József, az önkényúr?	79
Isten kegyelméből alkotmányos monarcha?	81
Isten kegyelméből önkényúr?	98
TAKÁCS PÉTER: Deák Ferenc és Ferenc József	115
Deák és a forradalom	119
A tróncsere	121
Deák dilemmája	124
A császárnak nemet mondó Deák	125
Deák az 1859–1861-es válság idején	129
Személyes találkozás a császárral	132
Deák az audienciáról	134
Felelés a császárral	137
F. DÓZSA KATALIN : I. Ferenc József és Erzsébet, a magyarok királynéja ..	147
A biztonság aranykorszaka	148
A Monarchia titkos császárnéja	152

Patrona Hungariae	160
Budapest és a királyi pár	171
„A királyné udvarhölgye Pesten valóságos varázsige”	174
DIÓSZEGI ISTVÁN: Ferenc József és gróf Andrássy Gyula	177
Az 1877–1878-as háborús válság	178
A kettős szövetség létrehozása	191
SOMOGYI ÉVA: Ferenc József és a közös minisztériumok	203
A közös minisztériumok a dualizmus rendszerében	205
Külügyminiszter és az uralkodóház minisztere	208
Ferenc József és a közös külügyminiszterek	213
Ferenc József és a többi közös miniszter	216
POLLMANN FERENC: Ferenc József és az első világháború	221
GERŐ ANDRÁS: A király és a nemzeti ikon	235
A király	237
A nemzeti ikon	248
IFJ. BERTÉNYI IVÁN: Ferenc József, „a legalkotmányosabb magyar király”	265
„ifjú korára való tekintettel”	267
„Ferenc József azt üzenté”	269
„velünk mindent feledtettél”	271
„a magyar nemzeti föltámadás vezére”	277
„szívben, lélekben magyar király”	282
„fő és lényeges tényezője e haladásnak”	284
„Legyőzte érzelmeit, emlékeit, öröklött hajlamait”	287
„a megtartás augustusa”	295
„A mű nincs befejezve”	297
„az öreg király nagy pillér”	302
Képjegyzék	313

ELŐSZÓ

Ferenc József magyar nézőpontból

A Magyar Királyság 900 éves története során ténylegesen Ferenc József uralkodott a leghosszabb ideig: 1848-tól 1916-ig, azaz 68 éven át. Van valami misztikus abban, hogy ha megfordítjuk a számokat, az uralkodó életkorát is megkapjuk: 86 évesen hagyta itt az árnyékvilágot. Igaz, a koronát „csak” 49 évig viselte, így ebben egy-egy évvel megelőzte őt Zsigmond (1387–1437) és I. Lipót (1655–1705) király. Ferenc József személye és uralkodói tevékenysége azonban távolról sem csak az európai történelemben is figyelemre méltó mennyiségi rekordja miatt (például kortársát, Viktória királynőt is túlszárnyalta négy évvel) érdemli meg a történészek figyelmét.

Ferenc József egy olyan korszak szimbólumává, sőt névadójává vált, amelynek nyomai máig meghatározzák Közép-Európa arculatát, és amely hangsúlyosan jelen van a térség történeti emlékezetében. A közel hét évtized kétségbevonhatatlanul impozáns örökséget hagyott az utókorra mind az anyagi, mind a szellemi kultúra terén. A Monarchia egykori területén a városok arculatát máig meghatározza a Ferenc József-i kor lendületes urbanizációja. Javarészt az ő korában rakták le annak a modern infrastruktúrának az alapjait, amelyet mindmáig használunk. A századfordulón Bécs a nyugati kultúrkörben a modern művészetek egyik szülővárosa lett. Bécs, Budapest, Prága nemzeti galériáit máig jórészt ennek a korszaknak az alkotásai töltik meg, a nemzeti irodalmi kánonok műveinek tetemes része a Monarchia idején íródott. Ausztria–Magyarországon világszerte ismert és elismert tudományos teljesítmények (például Eötvös Loránd, Sigmund Freud) és technikai találmányok születtek. A nemzetépítést is szolgáló szellemi élet infrastruktúrájának döntő része (ideértve az intézményeket és a működésüket biztosító épületeket) szintén e korból maradt ránk.

Ferenc József egyik „titka” alighanem éppen maga a páratlan hosszúságú uralkodás volt. Ennek jelentőségét nemcsak az utókor ismerte fel, de már a fiatalabb kortársak is megfogalmazták. Ezek közé tartozik a távoli rokon, Leopold Wölfling, alias Lipót Ferdinánd főherceg, akit a századfordulón – rangon aluli házassága miatt – a családi törvény értelmében az uralkodó kizárt a dinasztiából. A Habsburg–Lotharingai-ház toscanai mellékágából származó rokon éles szemmel vette észre az életrajzi tény stabilizáló jelentőségét: „Akik az előszobáiban tolongtak, azoknak az apjuk és nagyapjuk, sőt gyakran dédapjuk is őt szolgálta. [...] Ez a vég nélküli folytonosság, ez a hosszú bibliai, sőt meseszerű

állandóság volt a leglényegesebb és legcsudásabb uralkodásában. Miatta nem halhatott meg a múlt, miatta nem születhetett meg a jövő. Semmi se volt természetes és nélkülözhetetlen a birodalomban, csak Ferenc József. Az egységes Itália, a harmadik köztársaság, a német birodalom, a vasút, a villamosság, semmi se volt olyan szükségszerű, mint Ferenc József császári és királyi volta.”¹

Egy magyar kortanú, Bánffy Miklós a 86 éves uralkodó halálhírének hatását felidézve érzékeltette, hogyan homályosította el az általa képviselt állandóság a változással (és a változtathatósággal) kapcsolatos képzeteket: „Mindenki tudta, hogy igaz, és mégis el nem hihetően hangzott. Csak erőszakkal lehetett elképzelni, hogy az, akinek trónra léptére már a legöregebb emberek sem emlékeztek, az, aki majdnem azonossá lett az osztrák–magyar monarchia fogalmával, aki legtöbb ember előtt már nem is élő és halandó embernek, hanem el nem múlt szimbólumnak látszott, hogy az nincs többé. Erőszakosan kellett levonni a gyász hír következményét, hogy mától fogva új uralkodó van, alig ismert fiatal ember – nem többé az az öreg, mindenki előtt ismert és mégis mindig rejtélyes nagyr, kit mindenki valami örökkévaló és soha meg nem változó legfőbb hatalomnak tudott.”² A kortársak állandóságérzetén túl persze az utókor megszépítő emlékezete is lényegesen alakította a Ferenc József-képet: a kor, melyben a dualista Monarchia trónján ült, a világháborúkat, forradalmakat és ellenforradalmakat, diktatúrákat és kismemzeti nyomorúságot megélt 20. századi utódok szemében hamarosan boldog békeidővé nemesedett.

Ugyanakkor magát Ferenc Józsefet a történettudomány meglehetősen egyöntetűséggel „a részletekbe süppedt bürokratizmus, a szenttelen rutin, a jellegtelenség” és a középszerűség megtestesítőjeként ábrázolja. A nagyvonalúság és fantázia nélküli kötelességtudata, kedélytelen hivatalnoki buzgalma ridegséget, életidegen, szertartásos bürokratizmust árasztott. A dualista Monarchia történetének jeles kutatója, Hanák Péter a kortárs esszéista Karl Kraus véleményével is alátámasztja sommás ítéletét: „Személyiségfogyatkozásának bélyegét minden dologra, minden formára rányomta. A középszerűség démona döntött sorsunk felől”, miközben tollnokai „a kedélyesség legendájába burkolták az üresség halálos realitását”.³

Hasonlóképpen jellemezte az uralkodó személyiségét Szabad György is, aki pedig a korszak kulcsmotívumáról, a kiegyezésről lényegesen eltérő mérleget készített (Hanákkal szemben inkább annak negatív következményeit hangsúlyozta). Jellemzése szerint az alkotó fantáziának nyomát sem mutató uralkodó értékrendjében a kötelességteljesítés állt az első helyen: azt nemcsak alattvalóitól várta el, de saját önbecsülésének legfőbb forrása is szorgalma és kötelességteljesítése volt, amiben joggal tekintette szinte felülmúlhatatlannak magát.⁴

1 Leopold Wölfling: *Az utolsó Habsburgok. Emlékezések és feljegyzések.* Bp., 1923. 8.

2 Bánffy Miklós: Emlékeim. In: *Egy erdélyi gróf emlékiratai.* Bp., 2013. 9–10.

3 Hanák Péter: Ferenc József hálószobája. *Élet és Irodalom*, 1980. okt. 4. 4.

4 Szabad György: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: *Magyarország története 1848–1890.* Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. Bp., 1979. (Magyarország története tíz kötetben, 6/1.) 449.

Fiatalkori legfőbb „hivatali előjárója” iránti lojalitását őrizve, eufemizmusokba burkolva, de Szekfű Gyula is kiemeli, hogy Ferenc József lényegében híján volt az alkotóerőnek. Miközben hangsúlyozza, hogy a századforduló „folytonos zűrzavarában, népfajok, pártok és egyének politikai impotenciája közepett egyedül tűnt fel akcióképes szilárd pontnak”, tudatosítja azt is, hogy tevékenysége kimerült „a külső béke megóvásában, bent pedig a dualizmus fenntartásában”. Feladatai kizárólag „negatív természetűek, teljesítésük az uralkodó érdeklődését az évek szaporodásával mindinkább igénybe veszi, minél fogva pozitív alkotó munkától, a politikai és társadalmi élet aktív befolyásolásától teljességgel tartózkodik”.⁵

Diószegi István arra is felhívja a figyelmet, hogy a bizalmas(kodó), familiáris „Ferenc Jóska” megnevezésből azt is kihallhatjuk, hogy a kortársak igazából nem tartották őt nagy uralkodónak. Jóindulatú életrajzírói is tipikusan átlagemberi jellemzőket tulajdonítottak neki, akinek legfőbb erénye abban állt, hogy „uralkodói hatalomgyakorlása 50 éven át szabályozott emberi hivatással szelídült”.⁶ Gerő András szerint az utolsó évtizedek „Ferenc Jóskája” annak a kifejeződése, hogy „a kispolgárisodó világ kedve szerint alakíthatta őt a saját képére”, azaz minden nagystílusú, nélkülöző személyisége alkalmassá tette alakját arra, hogy a kispolgár olyan elemeket képzeljen az uralkodó életébe, amelyektől maga is kispolgárnak tűnt.⁷ Ennek az igénynek a kielégítéséhez a mind nagyobb jelentőségre jutó tömegsajtó termékei nemcsak hozzájárultak, de többé-kevésbé maguk is teremtették a kultuszt.

Kijelenthetjük-e tehát, hogy egy jelentős korban egy jelentéktelen uralkodó állt az európai középhatalom élén? Vagy egy 19. századi, nagyobb részében alkotmányos monarchiában ennyire lényegtelen volt már az uralkodó szerepe? (Széchenyi Bachnak címzett mondatát asszociációként idézve: „a vasutakat a kor hozta, miniszter úr, nem Ön”). Esetleg azt kell feltételeznünk, hogy éppenséggel a létezőhöz, az 1867-ben megkonstruált politikai rendszerhez a végsőkig makacsul ragaszkodó Ferenc József *ellenében* ment végbe az anyagi és kulturális modernizáció? Vagy mégsem volt ő olyan jelentéktelen uralkodó? Netán – a lojalis Szekfű Gyulával egyetértve – valójában éppen az ő adminisztrátori fantáziátlansága volt a lehető legnagyobb szerencse a soknemzetiségű birodalom számára az egyre virulensebb nacionalizmusok korában, és éppen az ő állagörző passzivitása volt az egyik alapfeltétele a „boldog békeidők” stabilitásának?

Mindegyik megközelítésnek van alapja és létjogosultsága, a válaszokat pedig mindmáig erősen befolyásolják az érzelmek. Akik a Habsburgok magyarországi uralmát általában véve károsnak tartják, azok – minden érdeme mellett – Ferenc József hibáit, mulasztásait és előnytelen tulajdonságait fogják kiemelni. Akik jobb véleménnyel vannak a Habsburgok teljesítményéről,

5 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., 1989. 274–275.

6 Diószegi István: *A Ferenc József-i kor. 1849–1918*. Bp., 1999. (Tudomány – Egyetem) 157.

7 Gerő András: Koronás kispolgár. *Rubicon* (1992) 1. sz. 20–22.

vagy legalábbis elkerülhetetlennek tartják szerepüket hazánk történelmében, azok az uralkodó dicséretére is találnak szavakat, sőt akár szobrot is állítanak neki. Ez a kettősség a kötet tanulmányain is végigfut, jelezve, hogy száz év múltán is reménytelen egyetértésre jutni a kérdésben. Nem a saját vélemény hiányát kívánja elfedni a szerkesztő és a kiadó, amikor gyökeresen elmentmondó történetírói hagyományokat – nevezzük őket az egyszerűség kedvéért Habsburg-pártinak, illetve függetlenséginek – követő írásokat egyaránt felvett a kötetbe. Nem kívánjuk az olvasót valamilyen sommás ítéletre rávezetni, csupán az utolsó előtti magyar uralkodót középpontba állítva kívánunk néhány fogódzót kínálni az önálló véleményformáláshoz. Mielőtt azonban átadnánk a terepet a kapcsolattörténet különböző aspektusait bemutató tanulmányoknak, vessünk egy pillantást Ferenc József uralkodásának történelmi előzményeire és körülményeire!

Azt, hogy Ferenc József a magyar forradalmárok gyilkosából „Ferenc Jós-kává” és ilyen néven – sokszor Kossuth mellett vagy egyenesen őt kiszorítva – magyar népdalok hőségévé válhasson, az 1867-es kiegyezés tette lehetővé. Az idők folyamán nagybetűssé rögzült Kiegyezés valójában egy hosszú, a 16. században kezdődött kiegyezéssorozat egyik állomása volt a magyar politikai osztályok és a Habsburg-ház kapcsolattörténetében.⁸ A magyarok számára az elmúlt századokban a dinasztia és a vele való kritikus együttműködés a magyar államiság megőrzésének legfontosabb garanciája volt, még ha ez egyúttal a szuverenitás korlátozásával járt is. Ugyanakkor a magyar politikai osztály – néhány „renegátot” leszámítva – és a magyar társadalom soha nem tette magáévá azt a birodalmi eszmét, amely az osztrák–német vezető rétegek és bürokrácia számára biztosította a hatalomban való részesedés lehetőségét, a társadalmi presztízst és a partikuláris érdekek felett álló állammal való azonosulás lehetőségét. Így aztán az 1867-ben kiegyezésre jutó két fél, más megfontolásokból ugyan, de egyaránt a dinasztiaiban találta meg a végső támaszt és védelmet a politikába beleszólást követelő tömegekkel és a nemzetiségekkel szemben. Ahogy Somogyi Éva írja a 150. évforduló esztendejében megjelent könyvében: „Az uralkodó testesítette meg nem egyszerűen az államot, hanem azt a dualista és egyben alkotmányos berendezkedést, amely az osztrák–németek és a magyarok számára egyaránt [...] biztosította a két vezető nemzet hegemoniáját a birodalomban.”⁹ A politikai bázis szűkösége, a királyság és a parlamentarizmus régi, sok tekintetben rendies jellege és a birodalmi, illetve állampatriotizmusra épülő politika és ideológia azonban oda vezetett, hogy a dinasztia súlya a kellenél jóval nagyobb lett, az állam(ok) és a dinasztia sorsa a kellenél jóval szorosabban fonódott össze.

8 Vö. Pálffy Géza: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban. *Történelmi Szemle*, 57. (2015) 1. sz. 51–65.

9 Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban – A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914*. Bp., 2017. 265.

Ilyen körülmények között igen sok múltott a császár és a király személyén, teljesítményén, alkalmazkodóképességén és általában a dinasztia jövőjén. Márpedig a dinasztia, kiváltképpen pedig maga az uralkodó, mintha egyre kevésbé érezte volna magát otthon az új viszonyok között, a modernitás korában. Ezt érzékelteti drámai erővel Florian Illies nagy sikerű regénye, az 1913. *Az évszázad nyara*, amikor beszámol a Redl ezredessel kapcsolatos botrányról: „Azon a vasárnapi reggelen [...] a város [Bécs] valósággal megdermed a sokktól: [...] Alfred Redl ezredesre éjjel rábizonyítják, hogy kémkedett, mire háromnegyed kettőkor szállodájában főbe lövi magát. [...] Amikor Ferenc József császár hajnali négy órakor felkelvén értesül Redl katonai kémkedésének mértékéről és az éjszaka eseményeiről, nagyot sóhajt: »Ez volna hát az új kor? És ilyen kreatúrákat teremt? *A mi időnkben* [kiemelés tőlünk] ez elképzelhetetlen lett volna«”.¹⁰ Az utolsó mondatra érdemes figyelni: az egész korszaknak nevet adó Ferenc József önmaga nyilvánítja ki, hogy ez már nem az ő ideje. Baljóslatú hozzáállás, távolságtartás egy évvel a nagy háború kitörése előtt...

Egy biztos: a magyarok a Monarchia bukásával nem csak uralkodójukat és uralkodóházukat, nem csak területük és népességük jelentős részét veszítették el. Elvesztettek két nagyon fontos tapasztalatot és képességet is. Egyrészt a másokkal, a más kultúrákkal és nyelvekkel való együttélés mindennapi élményét és állandó, megtermékenyítő kölcsönhatásait. Másrészt a kompromisszumok keresésének és megkötésének kényszerű, de hasznos gyakorlatát. A történelem nagy paradoxona: mindezeket az erényeket éppen abban a rendies Magyarországon gyakorolták minden nehézség nélkül ezer éven át, amelynek ideje a 20. század elején, a modernitás korában letelt. Ferenc Józseffel együtt, akivel, akár szeretjük, akár nem, régi önmagunk egy darabját is elvesztettük. Ezért is volt méltányos és igazságos emlékeznünk rá halálának 100. évfordulóján.

Fodor Pál

Fónagy Zoltán

10 Florian Illies: 1913. *Az évszázad nyara*. Bp., 2014. 143.